

УДК 930.25:314.8(497.11)“14/17“

Др Ема МИЉКОВИЋ
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

ОСМАНСКЕ ПОПИСНЕ КЊИГЕ КАО ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈСКУ ДЕМОГРАФИЈУ: ПРИМЕР НАХИЈЕ КУКАЊ

АПСТРАКТ: У овом раду приказане су могућности коришћења османских пописних књига дефтера као извора за историјску демографију. Иако настали првенствено из фискалних разлога, османске пописне књиге – дефтери представљају незаобилазно полазиште када су у питању проучавања из историјске демографије, нарочита периода од 15-18. века. Иако не увек адекватни за питања која задаје историјска демографија, проучавањем османских пописних књига, уколико се користе одређени методолошки императиви који су наглашени у раду, представљају изврсну стартну тачку за овакву врсту истраживања, не само за класични период Османског царства, већ и за последње деценије постојања независне српске и босанске државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Историјска демографија, Османске пописне књиге, Класичан период царства, Деспотовина Србија, Краљевина Босна

Историјска демографија је наука која проучава квантитативне параметре величине и структуре становништва у прошлости, чинилаца промена броја становника (наталитет, морталитет, миграција) као и фактора који на њих утичу.

У свом најширем смислу, историјска демографија се бави кретањима броја становника од праисторије до најновијих времена, с тим што се извори за сваку појединачну епоху битно разликују једни од других, те није могуће за сва историјска раздобља применити идентичне методолошке принципе.¹

¹ Детаљније видети: Т. Н. Hollingsworth, *Historical Demography*, Ithaca NY, Cornell University Press 1969.

Ова научна дисциплина је од средине 20. века веома развијена у западној Европи, северној Америци и нарочито Русији, док је у домаћој науци започела убрзани напредак у последњим деценијама прошлог века, првенствено се ослањајући на пописе становништва који се у Србији воде од 1834. године, док су за раније периоде, највећим делом, извори фрагментарно сачувани и недовољно експлицитни за историјско демографска истраживања.

Изузетак од наведеног представљају проучавања историјске деморафије на основу османских пописних књига – дефтера, који су драгоцен извор за истраживање кретања становништва за све области Османског царства за које су сачувани.

Настала превасходно због потребе обезбеђења установљеног начина функционисања Османске државе, за коју је прикупљање пореза и намета од становништва освојених територија био један од основних извора државних прихода, ова врста архивских докумената по много чему је специфична. Њихов фискални карактер чини их битно различитим у односу на историјске изворе политичког или војног карактера. Али, без обзира на специфичан садржај података које они пружају, садржај дефтера представља примарно полазиште модерне домаће и европске историографије у проучавању кретања становништва како за време османске власти, тако, када је реч о српском етничком простору, и за период последњих година независне српске државе, јер подаци садржани у најранијим османским пописима српских земаља (друга половина 15. века), одражавају и демографско стање присутно неколико деценија раније, те је њихов значај у том смислу двострук.

Увођење дефтера у савремену југословенску науку започето је истраживањима и радовима Бранислава Ђурђева, затим Хазима Шабановића, Недима Филиповића, Милана Васића, Душанке Бојанић, Олге Зиројевић.² Мада праћено бројним тешкоћама, због релативно слабе сређености а и отворености турских архива, истраживања ради прикупљања ове врсте извора настављена су и касније тако да се данас код османиста са простора бивше Југославије налази релативно богата колекција те врсте докумената.

У савременој српској историографији, нарочито у домену друштвене историје, па тиме и историјске демографије, за подацима из дефтера посежу и медијевистици. У уводу студије књиге М. Динића *Српске земље у средњем веку*³, С. Ћирковић указује на значај османских пописних књига као

² Детаљније видети: Е. Миљковић-Бојанић, Смедеревски санџак 1476-1560. Земља. Насеља. Становништво, Београд 2004, 33.

³ Београд 1978, стр. 28

извора за историјску географију српских земаља у средњем веку; овакав приступ у својим радовима примењују и Д. Ковачевић-Којић, М. Благојевић, С. Мишић, Ђ. Тошић, Г. Томовић, Ј. Мргић.⁴

Појам дефтер је реч грчког порекла, а у турском језику више значења, па речник Redhouse⁵, који спада у најбоље речнике са тог говорног подручја, бележи следећа значења: свеска, бележница, рачун, попис, регистар. У овом раду термин *дефтер* коришћен је само у оном значењу које је он имао у оквирима османске администрације, дакле реч је о дефтерима – пописним књигама на којима је та администрација почивала.

О дефтерима као изворима писали су многи османисти. Међутим, сваки нови дефтер отвара нова питања и мења или допуњује знања о овој врсти извора за анализу османског друштва, његових структура, економског положаја становништва, а нарочито су драгоцене за разматрање територија одрђене области, типова насеља и демографских кретања. Османске пописне књиге пружају увид у поделу земље на хасове, зеамете и тимаре, дају демографску и социјалну слику друштва, наводе фискалне обавезе, али пружају и податке за разумевање бројних других значајних питања. Посебно је важно да су у њима садржани резултати пописа становништва које је Порта редовно спроводила.⁶

У историографији није коначно решено питање учесталости пописа одређеног подручја. Неки османисти сматрају, вероватно се поводећи за Лутфи-пашином Асаф-намом⁷, да су пописи спровођени сваких 30-40 година. Новија истраживања показују да су ти пописи ипак спровођени чешће. Неке области, по правилу крајишта, чија се територија ширила или смањивала, пописивани су и чешће. Има примера да је размак између два пописа износио четири, пет или шест година, и то управо у смедеревском, босанском и херцеговачком санџаку. Пописи су обавезно спровођени приликом смене

⁴ Видети ир. : Д. Ковачевић-Којић, О средњовековном тргу на мјесту данашњег Сарајева, Зборник Филозофског факултета XI-1, Споменица Јорја Тадића (1970), 353-362; Г. Томовић, Брезница, Гласник Завичајног музеја Пљевља 1 (1999) 69-76; М. Благојевић, Жула Моравица и земља Моравице, Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 17-20; С. Мишић, Насељеност Полимља у средњем веку, Милешевски записи 6 (2005) 63-79; Ј. Мргић, Северна Босна 13-16. век, Београд 2008. Потпуну библиографију ових радова видети: Е. Миљковић, А. Крстић, Браничево у XV веку. Историјско-географска студија, Пожаревац 2007, 261-276.

⁵ Türkçe-İngilizce Redhouse sözlüğü, Redhouse Yayınevi, İstanbul 1988.

⁶ Детаљније видети: Е. Миљковић, На раскршћу епоха, Ниш 2013.

⁷ Lütü-paşa, Asaf-name, Hazırlayan Doc. Dr. Ahmet Ugur, Ankara 1982, 27.

султана, без обзира колика је времена протекло од претходног пописа. На учесталост пописивања могла је да утиче и промена броја и распореда тимара. Има случајева да су спровођени само парцијални пописи, само за новоосвојену област, а да том приликом није пописиван цео санџак.⁸

Приликом спровођења сваког пописа, Порта је образовала посебно тело које су сачињавали емин (пописник) и катиб (писар). Емин и катиб су по правилу били угледни, поверљиви, добро образовани чиновници, блиски Порти, што је била гаранција поузданости пописа. Султан није дозвољавао да му промакне ни најситнији детаљ. Попис је морао да садржи све податке о вилајету, раји, одлукама врховне власти које су се односиле на рају, природи прихода од пореза, о приходима са тимара, броју огњишта, броју становника ослобођеног од фискалних обавеза, стању вакуфа, мулкова, о аваризу, као и све појединости о евентуалном непоштовању закона код убирања пореза.⁹

Детаљни пописи садрже податке о старешинама кућа у насељу. У домаћинствима где није било одрасле мушке главе као старешина домаћинства пописиване су удовице. Такође су посебно пописивани самци, а уношене су и одредбе о старима, сакатима, ћопавима...Затим су уписиване заједничке фискалне обавезе насеља у природи или новцу, збир прихода, све мезре, манастири, вакуфи, мулкови, прелази, ловишта, шуме које припадају селу или су део тимара.

Насеља су пописивана тако што је најпре уписивана одредница о врсти насеља – шехер, варош, касаба, кале, хисар, махала, село, мезра, затим име насеља, његов евентуални статус и да ли има право на држање трга и панађура. Приликом пописа одређеног насеља најпре су пописивана потпуна, па удовичка домаћинства. Попис села се увек завршавао табелом пореских обавеза, у којој је била дата врста обавезе, мера и износ у акчама, уколико се радило о новчаној дажбини.

Потпуније податке о оновременом становништву пописаних области Османског царства, османске пописне књиге не могу пружити не само зато што је основна пописна јединица била кућа, тј. домаћинство, а не човек, појединац, већ и зато што су ван оквира интересовања пописивача остале жене, као и све друге категорије становништва које су биле ослобођење плаћања дажбина.

⁸ Encyclopédie d'Islam, Tome II, Paris 1965, Daftar, 83.

⁹ Детаљније видети: Е. Миљковић, На раскршћу епоха, Ниш 2013

Ипак, значај ових извора за демографске студије не сме се ни потценити, јер су они за сада једини пут да се макар приближно одреди број становништва појединих области, његова етничка структура, као и миграциона кретања. Наметнута логиком коришћених извора, кућа, односно домаћинство као целина представља полазну основу свих проучавања становништва Смедеревског санцака у поменутом временском раздобљу.

Демографске процене за средњовековни период није могуће правити, јер у изворима не постоје подаци о броју становника или домаћинства. Османски пописни дефтери, са друге стране, пружају могућности за истраживања ове врсте, али уз ипак велика ограничења. Врло је тешко проценити број становника по селима. У историјској демографији постоје различита схватања о величини домаћинства у средњем веку: док неки истраживачи рачунају да је породица просечно имала 3,5 чланова,¹⁰ други сматрају да је тај број износио око 5 глава по кући.¹¹ Постоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број неожењених.¹² Чини се да је коефицијент 5 ипак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5.¹³

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине породице, него и зато што се у дефтерима, и у случајевима да су у целини сачувани, често не уписује сво становништво. То важи првенствено за разне повлашћене групе исламског, али и хришћанског становништва, јер су дефтери превасходно израђивани у фискалне сврхе. Приближни бројеви житеља одређених области које доносе поједини аутори морају се зато узети са великом резервом, али они ипак омогућавају да се уоче неке тенденције кретања величине становништва.

¹⁰ J. C. Russel, *Population in Europe 500-1500*, The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1, London 1969.

¹¹ T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York 1969, 326-327.

¹² Историја Ниша I, Ниш 1983, 108 (Д. Бојанић); М. Стојаковић, *Bраничевски tefter*, 12.

¹³ О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, *Лесковачки зборник* 23 (1983) 215; М. Васић-О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишког кадилука из 1498. године*, *Споменик* 131, Београд 1992, 98; М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, Београд 2001, 425-430, залаже се за коефицијенте 4.4 за потпуна и 2.5 за удовичка домаћинства.

Удовичка домаћинства пописивана су посебно из фискалних разлога, пошто је породица на чијем се челу налазио мушкарац плаћала 25 акчи харача, а удовичка кућа свега 6 акчи. Број удовица које се јављају у раним османским пописима српских области релативно је низак, и сасвим је извесно да је њихов стварни број морао бити виши. Оне су вероватно живеле у оквиру проширених породица, те се у пописима не јављају самостално. Такође се може претпоставити да су тешки услови живота утицали да удовице склапају и други брак. Више је него очигледно, на основу пописних података, да је жена сама веома тешко и вероватно нерадо опстајала на челу породице.¹⁴

Изучавање етничких и демографских кретања становништва на целини српског етничког простора, додатно је отежано услед немогућности да се тачно процени број муслиманског становништва. С обзиром да су муслимани били ослобођени највећег дела пореских дажбина, пописима није обухваћена њихова укупна популација. Ипак, због специфичног процеса исламизације, у сеоским насељима поименично су убележене муслиманске старешине домаћинстава, који су по правилу конвертити.

Такође, веома значајно питање је проучавање антропонимије на основу дефтера. Антропонимија је једна од оних научних дисциплина за коју дефтери представљају изворе првог реда. Ова тврдња добија још већи смисао ако се има у виду чињеница да у ћирилским средњовековним документима нема довољно ономастичких података, да би са сигурношћу могла да се реконструише антропонимијска слика у српским областима, те ту празнину може да попуни само грађа коју садрже османски пописи. Проучавањем грађе коју садржи детаљни попис Области Бранковића из 1455. године, на пример, дошло се до податка да су имена српско-словенског и српско-хришћанског порекла чинила 95.88% од укупног броја имена у ово пописа, што непосредно сведочи о српској етничкој структури села која су средином 15. века улазила у састав те области.

Иако специфични, и по својој намени, и по садржини, османски пописи омогућили су, дакле, да се боље расветле важни аспекти историјске демографије појединих јужнословенских народа и учине помаци у њиховом проучавању.

Извор првог реда за проучавање прошлости пљеваљског краја у другој половини XV века представљали су објављени сумарни попис босанског

¹⁴Тенденција склапања другог брака код удовица у периоду средњег века на Западу била је веома изражена, па је чак сениор имао право да удовици одабере другог мужа. Georges Duby, Robert Mandrou, Histoire de la civilisation française, Moyen age XVIe siecle, Paris 1958, 133.

санџака из 1468/69. године и објављени детаљни попис Херцеговачког санџака из 1476/77. године.¹⁵ Сачувани су, али не и објављени, пописи Херцеговачког санџака настали током XVI века. Ови значајни документи коришћени су у историографским радовима. Конкретно, када је прошлост Пљеваља у питању, М. Васић је на овој врсти грађе у великом мери засновао свој преглед о развоју градова у Црној Гори у периоду 16-18. века, где се детаљно осврће и на историју Пљеваља.¹⁶ Такође, коришћени су и као изворни материјал за преглед историје Пљеваља од средине 15. до краја 17. века.¹⁷

Насеље	Број кућа (1469. год.)	Приход (1469. год.)	Број кућа (1477. год.)	Приход (1477. год.)
Пљевља	72	6000	101	9160
Г. Шумани	5	506	10	837
Грево	12	1284	30	2495
Супратина	3	150	4	473
Избишне	3	150	5	399
Корогул	3	150	3	637
Седлари	4	207	6	669
Белошевина	10	1448	12	1354
Радојин Дол	5	300	5	665
Добри Дол			6	577
Црнча			6	422
Бжиње			7	550
Укупно:	117	10.195	195	18.238

Део хаса санџак-бега у нахији Кукањ

¹⁵ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468-69. godine*, Mostar 2007 (Аличић, *Sumarni popis*); *Poimенични popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 1985, (= Аличић, *Poimенични popis*).

¹⁶ М. Васић, *Градови под турском влашћу*, Историја Црне Горе III/1, Титоград 1975, 506.

¹⁷ Е. Миљковић, *Пљеваљски друштво: преображај српског трга у османску касабу*, Историја Пљеваља, Пљевља 2009, 89-131.

Насеље	Број кућа (1469)	Самци (1469)	Приход (1469)	Број кућа (1477)	Самци (1477)	Приход (1477)
Збљево	21		2049	33	11	894
Грабови Кал	8	2	741	20	5	469
Г. Лохућа	8	2	585	15	3	242
Безница				10	2	273
Црна Брда				10	3	314
Кукањ	13	5	868	21	5	585
Лађани	3		150	6	2	186
Просоје				29	10	1547
Кнезрика	10	4	1393	15	6	794
Страхов Дол	9		450	28	4	1259
Г. Поросје	8	5	1068	16	9	589
Г. Поросје ¹⁸				13	4	664
Ивозица				7	3	280
Г. Брвеница	7	5	1338	39	8	2382
Безавница	5	3	498	26	8	1414
Вратца	3		150	3	1	99
Брекиње				16	4	475
Дубац ¹⁹	19	13	1250	28	11	475
Маторчина ²⁰	8	4	750	5	5	241
Трпиње	13	6	750	37	8	278
Честина	4		341	7	4	395
Петине ²¹				26	3	702
Градац (део)	9	5	925	13	1	354
Височка	6	2	350	6	2	258
Пауче				4	2	200
Бабина Брда				пусто		
Ужасно	5		225	3	4	7
Тикаво	4	2	580	9	2	311
Рабитље	4	2	386	12	1	311

¹⁸ У селу су уписана и два муслимана

¹⁹ У селу су уписана и три муслимана.

²⁰ У селу је уписан и један муслиман.

²¹ У селу је уписана и једна удовица.

Рутница ²²				7	4	210
Котовише				28	8	494
Мрчево ²³	7	2	770	11	9	315
Д. Поросје	7	140		7	2	250
Градац (део) ²⁴				25	9	332
Поток	13		774	20	14	431
Глишница				85	14	4155
Илијаш	10	3	650	13	3	380
Класица	5	2	280	7	3	250
Крушево				7	3	163
Лукар Поток	7		520	6	3	110
Засеље	4	1	320	9	2	255
Бушње	21	3	1542	32	15	1053
Лохућа				4		4
Бабин Поток ²⁵				34	6	2522
Г. Заостор				24	7	538
Плешевина	4	4	738	12	2	561
Стражиље				12	3	773
Д. Сумани	5		407	6	1	160
Хоцевина	11	4	1310	25	6	1015
Југово				18	6	800
Беласица ²⁶				54	11	1846
Задубље	12		819	17	2	320
Которац	7	3	841	25	5	537
Видре	8	4	781	14	4	515
Г. Рудница	пусто		50	5	2	255
Д. Тепче	8	4	866	17	3	623
Орља	2	2	200	6		175
Укупно:	298	232	25.715	987	278	35.040

Села у нахији Кукањ 1469. и 1475. године

²² У селу су уписана и два муслимана.

²³ У селу су уписана два муслимана и једна удовица.

²⁴ У селу је уписан и један муслиман.

²⁵ У селу је уписан и један муслиман.

²⁶ У селу је уписан и један муслиман

Критичка издања дефтера у јужнословенској историографији још увек су сразмерно ретка. Стога, радује сваки напор када се неки од извора ове врсте приреди и стави на увид шире научне јавности. Међутим, код приређивања извора ове врсте могуће су одређене злоупотребе, које следствено, могу да наведу на доношење потпуно опречних и фундаментално неоснованих закључака. Тако на пример, у уводу “Сумарног пописа санцака Босна из 1469/69. године”, наводи се:

“Оно што је особито важно, дефтер нас поучава да у Босни постоји **један народ**. Чак дефтер ни Влахе не издаваја, јер их службено зову раја, без обзира што ми знамо да је њихово етничко поријекло и социјални статус другачији. Значи да су се асимилирали у Босни, иако су они у суштини, још увијек полуномади. Дефтер нам нуди вјерску структуру у Босни и очито је да је она била крстјанска (по каснијем народном називу богумилска) и кршћанска, католичка. Нема исказа о католицима и православцима. Заправо у ово вријеме **православља у Босни није ни било** (подвукао А.А)“.²⁷

- на страни 62. убележен је манастир Милешева са 11 калуђера, који је за аутора део византске (источне хришћанске цркве) -

„Што се тиче осталих конфесија не може се рећи са сигурношћу која је преовладала. Очито је да је било и крстјана и православних и католика“²⁸.

„Мјесто Пљевља настало је на локалитету које је уписано као Пилева удаљено од мјеста Кукња по којем је средњовјековна босанска жупа носиле име и у којој је био манастир. Мислим да се ради о манастиру Света Тројица, иако писари често пишу као манастир Свети Кукањ“.²⁹

„Пљевља, пазар, друго име Ташлица. У оригиналу Пилева. Босански град који су преотели Срби после балканских ратова када су на силу припојили цијели санцак Србији. Данас се административно налази у Црној Гори која се понашала исто као и Србија и онда када је била самостална и онда када је ушла у састав Србије и данас“.³⁰ У попису Херцеговину, у напомени која објашњава убикацију Пљеваља, исти аутор наводи: „Пљевља, варош у Црној Гори“, Херцеговина, 165.

У дељем тексту наводимо попис Пљеваља по већ цитираном Дефтеру Босанског санцака из 1468/69. године, да би се видело да на основу података који он пружа, с обзиром да је реч о сумарном, а не детаљном попису, није

² Aličić, *Sumarni popis*, Uvod, XXIV

²⁸ Aličić, *Poimenični popis*, VIII.

²⁹ Исто, 62.

³⁰ Aličić, *Sumarni popis*, 62..

могуће одредити ближу етничку структуру становништва, већ само конфесионалну у смислу поделе на муслимане и немуслимане:³¹

Дио иахије Кукањ 62-64 (у хасу саицак-бега)

Сами пазар Пилева, други назив Ташлица

у руци Хамза- беговој
домова 72, нежењених 23
приход 6.000

Део села Стина

домова 3, приход 150

Део села Спратина

домова 3, приход 150

Село Гирева

хаса њива 2, ливада 2
домова 12, нежењених 8
приход 1284

Село Горна Шуман

хаса ливада 1, домова 5,
приход 506

Село Белошевина

домова 10, нежењених 5
приход 1448

Село Корокол

домова 3, приход 150

Село Седлари

домова 4, приход 207

Село Равинин Дол

домова 5, нежењених 2
приход 300

³¹ Исто, 62-63

Укупно:

домова 117
неожењених 38
приход: 10.195

Извод из дефтера из 1476. године:

Вук син Радича
Видак син Радича
Радоња син Новака
Божидар син Радоње
Радивој син Радоње
Радоје син Новака
Вукић син Вукосава
Радич син Новака
Радосав син Вукосава
Божидар син Радосава

Иако ретко за наше прилике, идеално је када критичко издање прате и факсимили, јер се тада одређени наводи приређивача могу проверити, исправити, оспорити. Такође, за историјско-демографска истраживања веома је значајно да су сачувани барем два, а били би идеално три дефтера у низу, јер је једино тако могуће пратити трендове и осцилације у кретању становништва. Остаје нада да ће године пред нама донети помаке на плану историјске демографије и у домаћој историографији, као и да ће се коначно озбиљно приступити послу објављивања критичких издања оних пописних дефтера који су најрелевантнији за истраживања историје српског народа у 15. и 16. веку.

PhD Ema MILJKOVIĆ

THE OTTOMAN CENSUS BOOKS AS THE SOURCE FOR THE HISTORICAL DEMOGRAPHY: THE CASE OF KUKANJ NAHIJA

ABSTRACT: The main aim of this paper is to point out to possibility of usage of the Ottoman census books, so called defters, as the sources for the historical demography. Although made primarily out of the fiscal reasons, the defters presents the inevitable standpoint for the researche from the field of historical demography, especially for the period from 15th until the 18th century. However, the defters themselves have not always been adequate to give all the answers to the questions posed by the historical demography. But, if the researcher has been paying due attention to the some methodological imperatives presented in this paper, they could be considered as excellent starting point for such researches, not only for the classical period of the Ottoman Empire, but also for the last decades of existence of independent Serbian and Bosnian state.